

Галина Лопушняк

*доктор економічних наук, професор,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана, м. Київ, Україна
halyna.lopushniak@kneu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8576-6440*

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ

Питання пенсійного забезпечення є одним з ключових аспектів соціально-економічного розвитку кожної країни. Україна, подібно багатьом іншим країнам світу, стикається з численними викликами та проблемами в цій сфері.

Недостатня фінансова стабільність Пенсійного фонду, низький рівень пенсійних виплат для переважної більшості пенсіонерів, старіння населення, зниження народжуваності та збільшення смертності – це далеко не усі проблеми, які притаманні сучасному стану системи пенсійного забезпечення в Україні. Їх ігнорування може привести до зuboжіння більшої частини пенсіонерів та розбалансування бюджету Пенсійного фонду, що погіршить ситуацію як в економічному так і в соціальному плані.

Справжнім і неочікуваним викликом для нас усіх і для системи пенсійного забезпечення стало повномасштабне вторгнення росії в Україну, що не лише поглибило існуючі проблеми у досліджуваній нами сфері, але й зумовило появу нових. Сьогодні це найбільша загроза не лише для України, але й усієї Європи.

Розглянемо їх більш детально. Одним із основних викликів для системи пенсійного забезпечення ще з початку незалежності України є депопуляція населення. Починаючи з 1991 року Україна має від'ємне сальдо природнього приросту населення, що призвело до зменшення працездатного населення. Вже сьогодні ми маємо збільшення смертності та зменшення народжуваності що призвело до зменшення частки населення у віці 0-15 років, та частки осіб працездатного віку (рис. 1).

Для простого заміщення поколінь сумарний коефіцієнт народжуваності має бути не нижчим за 2,13-2,15. В Україні навіть до війни цей показник становив 1,2, а у 2023 р. – 0,7. Це один із найнижчих показників у світі. Соціалізація особистості в умовах переважання малодітних сімей може спричинити в нових поколінь установки на однодітну модель сім'ї, що отримала назву «пастка низької народжуваності» [5]. Зважаючи на частку фізіологічної безплідності та поширення стилю життя child-free, показники сумарної народжуваності можуть знизитися до небачених досі 0,5-0,7 дитини в розрахунку на одну жінку [2]. Ці негативні тенденції під впливом війни та інших чинників будуть посилюватися і надалі.

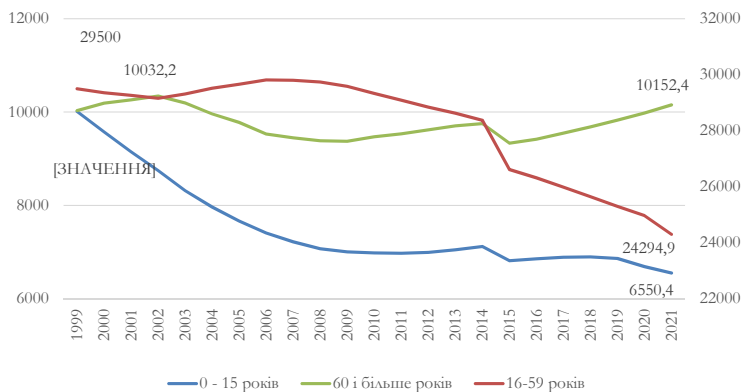

Рис. 1. Динаміка постійного населення за віковими групами

Джерело: побудовано на основі [3]

Зменшення кількості зайнятого населення призвело до скорочення чисельності застрахованих осіб, хоча загальна динаміка кількості платників ЄСВ є позитивною (рис. 2).

Загальна кількість платників ЄСВ з 2020 по 2023 рік збільшилася на 283,6 тисячі, в тому числі за рахунок: юридичних осіб – на 94,3 тис., ФОПів – на 196,9 тис., осіб, що проводять незалежну професійну діяльність – 1,9 тис., членів фермерських господарств – на 0,6 тис. осіб.

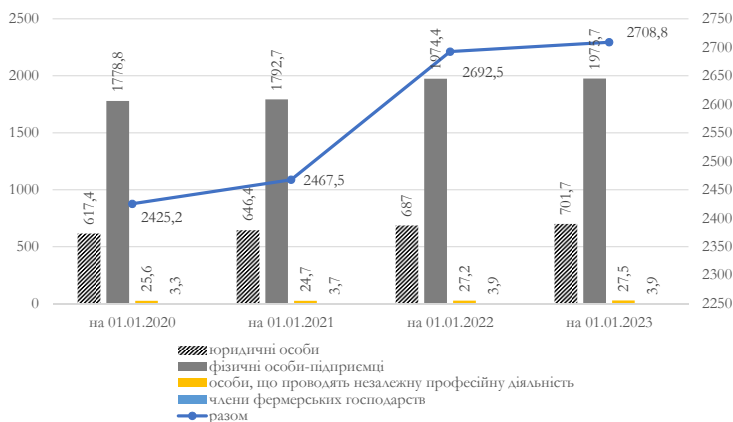

Рис. 2. Динаміка кількості платників ЄСВ, тис. осіб

Джерело: побудовано на основі [4]

Водночас, кількість застрахованих осіб за аналогічний період зменшилась на 1752,2 тис. осіб (рис. 3).

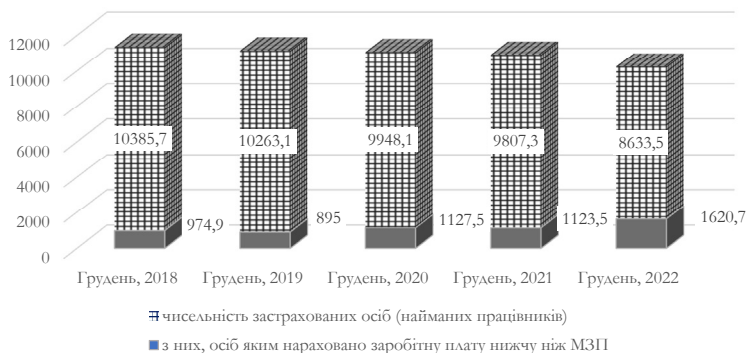

Рис. 3. Динаміка чисельності застрахованих осіб – найманих працівників, тис. осіб

Джерело: побудовано на основі [4]

Отже, маємо вже реальну загрозу для системи пенсійного забезпечення – зменшення кількості застрахованих осіб.

Зменшення кількості застрахованих осіб супроводжується зростанням чисельності пенсіонерів (рис. 4). У 2023 р. на 10 пенсіонерів припадало 8 застрахованих осіб.

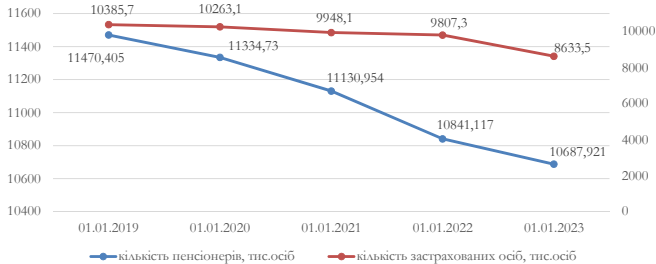

Рис. 4. Динаміка кількості застрахованих осіб та пенсіонерів, тис. осіб

Джерело: побудовано на основі [4]

Погіршує ситуацію і те, що на фоні зменшення застрахованих осіб, зростає кількість осіб (за винятком 2019-го), що отримують заробітну плату нижчу ніж МЗП, що відповідно зменшує суму надходжень до бюджету ПФУ. Так, за аналізований період зазначений показник зріс на 9 в.п.

Варто відмітити, що зростає і частка осіб, яким нарахована заробітна плата у розмірі від 20 тис. грн до максимальної величини заробітної плати, на яку нараховується ЄСВ, що позитивно впливає на збільшення надходжень до бюджету ПФУ.

Ще одним викликом для функціонування системи пенсійного забезпечення є значна диференціація в оплаті праці.

У 2022 році відмічено різке зростання кількості осіб (в 2,4 рази), яким нарахована заробітна плата у розмірі більшому за 100500 грн (рис.5) і з частини якої, відповідно до чинного законодавства не сплачується єдиний соціальний внесок (з суми перевищення).

Все це у майбутньому може створити додаткове навантаження на бюджет Пенсійного фонду, оскільки більшість працівників, що отримують такий розмір заробітної плати відносяться до категорій осіб, яким пенсія (довічне утримання) нараховується за іншими підходами.

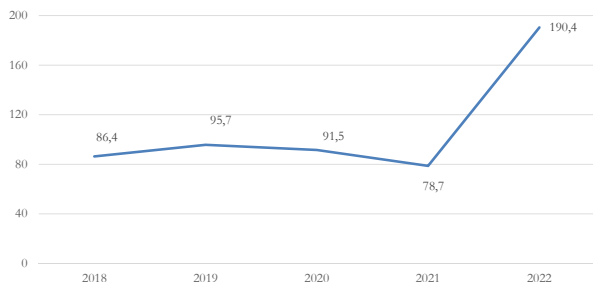

Рис. 5. Динаміка чисельності осіб, заробітна плата яких вища за максимальну величину, на яку нараховується ЄСВ, тис. осіб

Джерело: побудовано на основі [4]

Незважаючи на сталу тенденцію до збільшення у 2018 – 2023 рр. як загального обсягу надходжень до бюджету ПФУ, так і власних надходжень, дефіцит ПФУ є доволі великим (рис. 6), що безумовно становить реальну загрозу для системи пенсійного забезпечення у найближчому майбутньому. У 2022 році показник був практично на рівні 2011 р., тобто ще до проведених реформ.

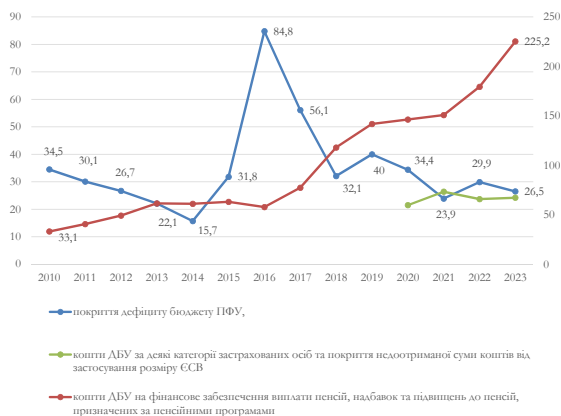

Рис. 6. Динаміка надходжень коштів Державного бюджету України до Пенсійного фонду на покриття дефіциту бюджету та інших виплат, млрд грн

Джерело: побудовано на основі [4]

Погіршує ситуацію і те, що з кожним роком збільшується сума коштів, які виділяються з ДБУ на фінансове забезпечення виплати пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами. Так сума таких виплат збільшилася з 33,1 млрд грн у 2010 р. до 225,2 млрд грн у 2023 р.

Про те, що війна поглибила існуючі проблеми у сфері пенсійного забезпечення свідчить і рівень забезпеченості видатків ПФУ за регіонами власними коштами. Найбільший дефіцит власних коштів спостерігається у Луганській (17,2%), Донецькій (20,6%), Херсонській (36,9%) та Запорізькій (38,6%) областях, частина територій яких є окупована. (рис. 7).

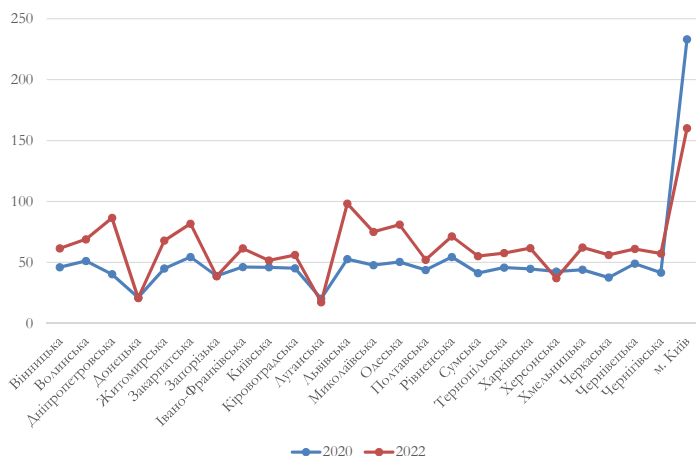

Рис. 7. Забезпеченість видатків Пенсійного фонду України власними коштами (за регіонами) у 2020 та 2022 рр.

Джерело: побудовано на основі [4]

Таким чином, практично 30-40% усіх пенсійних виплат здійснюється за рахунок коштів ДБУ. Зазначене свідчить про неефективність державної політики у сфері доходів та пенсійного забезпечення.

У сукупності з низькою вартістю робочої сили надходження до Пенсійного Фонду є недостатніми для виконання у повному обсязі покладених на нього завдань.

Не додає оптимізму і присутність такого ганебного явища як тіньова зайнятість та виплата з/п в конвертах. Так лише у 2023 р. було легалізовано 79,3 тис робочих місць, внаслідок чого додатково надійшло до бюджету ПФУ 128,6 млн грн [1].

Певну загрозу для системи пенсійного забезпечення спричинює і значна диференціація пенсійних виплат. Так, протягом аналізованого періоду найбільші пенсійні виплати отримували судді (у 2023 р. – 96195,91 грн). В той же час, більше 90% пенсіонерів отримували пенсію у 22,8 раз менше.

Вище середнього розміру отримують пенсію і особи, яким вона призначена відповідно до ЗУ «Про прокуратуру» (21571,87 грн), «Про Кабінет Міністрів України» (15600,00 грн), «Про Національний банк України» (11641,67 грн). У пенсіонерів цих категорій середній розмір пенсії у два з половиною – п'ять раз вищий ніж середня по Україні.

Більше того, темп приросту середнього розміру пенсії за віком значно відстає від темпу приросту пенсійних виплат суддям (рис. 8), що свідчить про недосконалість системи пенсійного забезпечення.

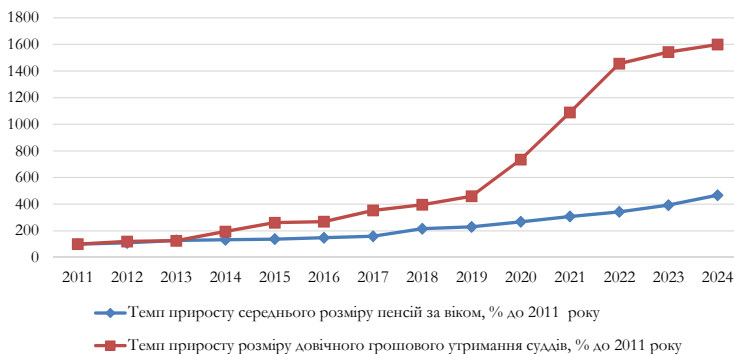

Рис. 8. Співвідношення динаміки темпів приросту середніх розмірів пенсій за віком і довічного грошового утримання суддів у відставці за період 2011-2024 рр.

Джерело: побудовано на основі [4]

Зважаючи на вище зазначене, ПФУ не спроможний покрити видатки власними коштами, що фактично є загрозою для системи

публічних фінансів загалом, оскільки кошти Державного бюджету, які могли б бути використані для інших цілей (охорони здоров'я, оборону країни, освіти) направляються на погашення дефіциту бюджету Пенсійного фонду України.

Окрім означених вище викликів та загроз не менш актуальними є «військова» міграція. За даними Євростату станом на 31.12.2023 р. в країнах ЄС зареєстровано 4,3 млн осіб – біженців та осіб із статусом тимчасового захисту, які залишили Україну внаслідок російського вторгнення [6]. Більшість з них вже адаптувалися до нових умов. Отже виникає висока ймовірність того, що чим довше триватиме війна, тим менші шанси на повернення зазначених осіб в Україну. Це відповідно суттєво знизить пропозицію робочої сили на ринку праці України.

Посилює негативні міграційні тенденції і освітня політика. Зважаючи на постійну зміну «правил гри» під час вступних кампаній за останні роки, все дедалі більше юнаків і дівчат спільно з батьками бачать своє подальше навчання не в Україні, а за кордоном, де не лише більш стабільне законодавство, але й більш безпечні умови для життєдіяльності.

Досить вагомим у найближчому майбутньому викликом для системи пенсійного забезпечення України стане необхідність збільшення пенсійних виплат через збільшення кількості осіб, які набули статусу інвалідів унаслідок поранень, а також через збільшення кількості пенсіонерів, які мають пільги по досягненню пенсійного віку (наприклад, учасники бойових дій). Це та категорія населення, яким держава, в першу чергу, повинна надати допомогу і підтримку, зважаючи на їхні заслуги перед державою і народом України.

Додатковими викликами і загрозами для функціонування і розвитку системи пенсійного забезпечення, як сфери публічних фінансів, є:

– високий рівень корупції, який не сприяє мінімізації тіньової зайнятості, збільшенню інвестицій для створення нових та модернізації існуючих робочих місць, дотриманню принципу справедливості у всіх сферах життєдіяльності суспільства. У 2023 р. Україна за індексом сприйняття корупції посіла 104 місце із 180, набравши всього лише 36 балів із 100 можливих;

- вищий рівень оплати праці в сусідніх країнах і спрощений режим виїзду за кордон (для усіх крім військовозобов’язаних);
- можливість заробити пенсію в інших країнах на більш вигідних умовах;
- низький рівень культури фінансової грамотності;
- низький рівень довіри до недержавних пенсійних фондів та інші.

Враховуючи усі перелічені вище виклики та загрози у сфері пенсійного забезпечення доцільно:

1. Змінити політику доходів через реформування систем оплати праці у державному секторі економіки, а також через встановлення адекватних розмірів прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати. Зазначене дозволить здійснити поступове підвищення вартості робочої сили, що сприятиме збільшенню надходжень до Пенсійного фонду України та створенню передумов для повернення вимушених мігрантів.

2. Відкласти запровадження другого рівня пенсійної системи (системи загальнообов’язкового накопичувального пенсійного забезпечення) до створення сприятливих умов, за яких реформа матиме підтримку більшості населення та роботодавців. Водночас, сучасний стан економіки України характеризується нестабільністю, яка підсилюється високими безпековими та фінансовими ризиками, що зумовлені військовою агресією росії проти України та незавершеністю та/або недосконалістю реформ у більшості сфер життєдіяльності суспільства.

3. Розширити програми державної підтримки багатодітних сімей, включаючи пільгові кредити на навчання, соціальне житло, компенсацію вартості путівок на оздоровлення тощо. Зазначене сприятиме стимулюванню народжуваності та посиленню адресності державної підтримки.

4. Запровадити єдиний підхід до нарахування пенсій для усіх категорій працівників, а для тих, пенсії яких за рішенням Конституційного Суду України нараховуються за іншим підходом – зняти обмеження щодо встановлення максимальної бази нарахування ЄСВ.

5. Відновити відрахування із заробітної плати працівників частини ЄСВ, яка сплачувалася до Пенсійного фонду України, до досягнення бездефіцитності бюджету Пенсійного Фонду України.

6. Посилити заходи щодо мінімізації тіньової зайнятості та стимулювання дотримання принципів соціальної відповідальності як роботодавців так і працівників.

7. Розробити заходи щодо створення інклюзивного середовища на ринку праці, які включатимуть державну підтримку інвалідів та ветеранів війни, а також членів їх сімей.

8. Створити сприятливі умови для вступу до українських ЗВО як випускників українських шкіл так і іноземців.

9. В умовах дефіциту робочої сили, розробити механізми стимулювання продовження трудової діяльності після досягнення пенсійного віку.

Література

1. Звіт про роботу та виконання Пенсійного фонду України у 2023 році. К.: ПФУ, 2024. 66 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_PFU_2023_.pdf
2. Населення України: нариси про демографічний стан країни у перше тридцятиріччя незалежності: монографія / І. Курило та ін. К., 2023. 168 с. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/Naselennya.pdf>
3. Населення України: статистична інформація. К.: ДССУ, 2024. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>
4. Пенсійний фонд України: інформаційна сторінка веб-порталу. Звіти про роботу. ПФУ, 2024. URL: <https://www.pfu.gov.ua/diyalnist/zvity-pro-robotu/> (дата звернення: 30.05.2024).
5. Lutz W., Skirbekk V., Testa M.R. The low fertility trap hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. Vienna Yearbook of Population Research. 2006: P. 167-192. URL: <http://dx.doi.org/10.1553/populationyearbook2006s167>. Title from the screen
6. Over 4.3 million people under temporary protection. News articles (8 February 2024), eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240208-1>